हरियो वन कार्यक्रम

आन्तरिक सुशासन प्रवर्धन विधि ३

सहभागितामूलक सुशासन आँकलन

प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन समूहहरुको आन्तरिक सुशासनलाई सुदृढ पार्ने कार्य हरियो वन कार्यक्रमको विभिन्न संभागहरुमा अन्तरसम्बन्धित विषय हो । यो निकै महत्वपूर्ण छ किनभने ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने नेपालका धेरैजसो मानिसहरु आफ्नो जीविकोपार्जन र कल्याणका निमित्त वन सम्पदामा निर्भर छन् । वन सम्पदा भन्नाले दाउरा, स्वच्छ पानी, घरगोठ बनाउने सामग्री, गाईवस्तुलाई घाँस र औषधीजन्य जडीबुटीका साथै बाढी र पहिरोबाट जोगिने पारिस्थितिकीय सेवालाई बुझ्नुपर्छ । त्यसमा पनि गाउँका विपन्न वर्गका मानिसको वन सम्पदा माथि ठूलो चाप छ किनभने यस बाहेक उनीहरुको अरु विकल्प पनि छैन । तथापि वन सम्पदाको व्यवस्थापन कसरी गर्ने र दिगो वन व्यवस्थापनका फाइदालाई कसरी समानुपातिक रुपमा वितरण गर्ने भन्नेबारे उनीहरु कमै जान्दछन् ।

आन्तरिक सुशासनले प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन समूहहरु, सामुदायिक संगठनहरु लगायत नेतृत्वदायी तहमा बसेका व्यक्तिहरुको क्षमता वृद्धि गर्छ र यस्ता कार्यक्रममा महिला तथा सीमान्तकृत समूहको सहभागिता बढाउँछ । फलस्वरुप प्राकृतिक स्रोतको समान वितरण हुन्छ र फाइदा पनि समान रहन्छ । सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन, २०६५ मा उल्लेख भए बमोजिमका विभिन्न विधि र औजारहरुको प्रयोगबाट नै आन्तरिक सुशासनको सुदृढीकरण सम्भव छ । हरियो वन कार्यक्रमले प्रयोग गर्ने यी ३ विधि सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन २०६५ मा उल्लेखित छन् । ती हुन्:

विधि १: सार्वजनिक सुनुवाइ तथा सार्वजनिक लेखापरीक्षण
विधि २: सहभागितामूलक सम्पन्नता स्तरीकरण
विधि ३: सहभागितामूलक सुशासन आँकलन

प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन समूहमा विविध उपभोक्ताका आ-आफ्नै आवश्यकता र रुचि हुन्छन् । उनीहरुको सामाजिक-आर्थिक स्तरकै अनुसार प्राकृतिक स्रोतमा उनीहरुको पहुँच र नियन्त्रणमा पनि भिन्नता आउँछ । लाभको न्यायसङ्गत बाँडफाँडको सुनिश्चितताका लागि र खासगरी सबैभन्दा सिमान्तकृत समूह र महिलाको रुचि र आवश्यकता परिपूर्तिका लागि समान आवश्यकता र रुचि भएका उपभोक्ताको पहिचान गर्नु आवश्यक छ । यस्ता मुद्दालाई सम्बोधन गर्नका लागि प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापन समूहको आन्तरिक सुशासन सुदृढ हुनुपर्छ ।

सामुदायिक वन विकास कार्यक्रम मार्गदर्शन २०६५ मा उल्लेख भए अनुसार 'वन उपभोक्ता समूहको सुदृढ सुशासनले अन्य सेवा प्रदायकहरुको पारदर्शिता र उत्तरदायित्वमा सुधार ल्याउँछ । यसका अनुसार समूहभित्रको सुदृढ सुशासनका निम्ति सूचकाङ्कहरुको पहिचान गर्नु आवश्यक छ । यिनै सूचकाङ्कहरुमा आधारित भएर साधारण सभामा पर्याप्त छलफल भैसकेपछि मात्र सुशासन सुदृढ योजना तयार गर्नुपर्छ । यसका निमित्त माकुरी-जालो चित्रलाई पनि माध्यमका रुपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ ।' (अध्याय ५, धारा ५.२, पृष्ठ १७ र १८) । यस कुरालाई मनन गर्दै र सगुन[1] कार्यक्रममा गरिएका राम्रा अभ्यास र सिकाइहरुलाई अवलम्बन गर्दै हरियो वन कार्यक्रमले पनि सहभागितामूलक सुशासन आँकलन विधि प्रयोग गर्ने प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ ।

प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा सुशासन

नेपालको प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा विभिन्न तहको सामुदायिक सहभागिता रहेको छ । यस तर्फ सामुदायिक वन क्षेत्रले ठूलो प्रगति हासिल गरेको छ । सरकारी नीतिले वन उपभोक्ता समूहहरुलाई स्वतन्त्र र स्वाधीन स्थानीय संस्थाका रुपमा स्वीकार गरेको छ । उपभोक्ता समूह मार्फत स्थानीय व्यक्तिलाई नीति निर्माण तहको प्रजातान्त्रिक अभ्यासमा सहभागी हुने अवसर मिल्दछ जसले गर्दा न्यायपूर्ण सामुदायिक वन व्यवस्थापनमा सन्तुलित र दीर्घकालीन परिणाम सम्भव हुन्छ । उपभोक्ता समूहका सदस्यहरुले यो अवसर पाउनका निमित्त स्थानीय व्यवस्थापन सम्बन्धी गतिविधिमा सुशासनलाई अभिन्न अङ्ग बनाउनुपर्ने हुन्छ । यसका निमित्त निष्पक्ष, पारदर्शी र सहभागितामूलक तवरमा कार्य गर्ने गरी न्यायपूर्ण रुपमा शक्ति बाँडफाँड प्रणालीको आवश्यकता पर्दछ । सुशासनबाट नै प्राकृतिक स्रोतको सदुपयोग गरेर गरिबी न्यूनिकरण एवम् स्थानीय समुदायमा सामाजिक समावेशीकरणको पहलमा सघाउ पुग्दछ ।

---

[1] *प्राकृतिक स्रोत व्यवस्थापनमा सुशासन (सगुन) कार्यक्रम (२००२-२००६)*

सहभागितामूलक सुशासन आँकलन के हो ?

सामुदायिक समूहहरुमा प्रचलित सुशासन पद्धतिलाई आँकलन गर्ने माध्यम नै सहभागितामूलक सुशासन आँकलन हो । यसमा सुशासनका प्रमुख ४ प्रक्रियागत सूचकहरु छलफल गरिन्छ तथा सहभागितामूलक तवरबाट ती सूचकहरुमा आँकलन गरिन्छ। सुशासनका ४ आधारस्तम्भ यी हुन्– पारदर्शिता, सहभागिता, जवाफदेहिता र दूरदर्शिता । यस किसिमको मूल्याङ्कन गर्दा प्रत्येक प्रक्रियागत सूचकहरुमा चार चार वटा गरी १६ वटा सूचकाङ्कहरुको आधार लिइन्छ । यसैका आधारमा सहभागीहरुले 'अति राम्रो, राम्रो, सन्तोषजनक र कमजोर' भनी तोक्छन् । यसबाट आएको प्रतिक्रियालाई टिपोट गरिन्छ र पछि माकुरी-जालो चित्रबाट देखाइन्छ । अन्त्यमा समूहको सुशासन सुधार योजना तयार गरिन्छ। यो विधिले अनुगमन र मूल्याङ्कन प्रक्रियाको सहभागितामूलकता सुनिश्चित गर्नुका साथै सामुदायिक समूहको समग्र कार्यपद्धति एवम् प्राकृतिक स्रोतलाई न्यायसङ्गत र दिगो किसिमले व्यवस्थापन गर्न चाहिने दक्षतालाई सुधार गर्न सघाउ पुऱ्याउँछ।

सहभागितामूलक सुशासन आँकलन प्रक्रिया

क) प्रारम्भिक चरण

आँकलनमा क-कसले भाग लिने भन्ने कुरा टुङ्गो लगाउन कार्यक्रमका कर्मचारी तथा स्थानीय स्रोत व्यक्तिहरुले सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहका सदस्यहरुसँग प्रारम्भिक छलफल चलाउँछन् । आँकलन गर्ने मिति र समय तोकिन्छ । उपभोक्ता समूहहरुबाट चयन भएको कार्यकारिणी समितिका सदस्यहरुले निमन्त्रणा पठाउँछन् र आवश्यक कागजपत्रको तयारी गर्दछन् । यस्तो बैठकमा घटीमा पनि ७५% सदस्यहरुले भाग लिएको हुनुपर्दछ। यसमा महिला, सीमान्तकृत समूह र सेवाबाट वञ्चित जाति तथा जनजातिको सहभागितालाई विशेष जोड दिइनुपर्छ । जिल्ला वन कार्यालय तथा सम्बद्ध सरकारी कार्यालयका कर्मचारीहरु, गाउँ विकास समितिका सचिवहरु, राजनैतिक दलका प्रतिनिधिहरु र समुदायका अन्य समूहहरुलाई बाह्य पर्यवेक्षकका रुपमा बैठकमा सहभागी हुन आमन्त्रण गरिन्छ। छिमेकी समुदायका उपभोक्ता समूहका सदस्यहरुलाई पनि समान किसिमको आँकलन परिपाटी बसाउनका निम्ति बोलाइन्छ।

ख) आँकलन चरण

सहजकर्ताले सहभागितामूलक सुशासन आँकलनको उद्देश्य र सूचकाङ्को विषयवस्तुबारे स्पष्ट पार्छन् । सहभागीहरुले माथि उल्लेखित सूचकाङ्का आधारमा रहेर उपभोक्ता समूहको कार्यसम्पादनको अवस्था माथि छलफल गर्दछन्। सहजकर्ताले छलफलमा प्राप्त प्रतिक्रियालाई अभिलेख गर्दछन् । महिला, गरिब, सीमान्तकृत वर्ग र अवसरबाट वञ्चित जाति तथा जनजातिको विचारलाई लिखित रुपमा सङ्कलन गरिन्छ । हरेक सूचकको स्तर निर्धारण सर्वसम्मतिका आधारमा गर्नुपर्छ । प्राप्त नतिजालाई माकुरी-जालो चित्रमा पठाइन्छ र सबैका सामु प्रस्तुत गरिन्छ। हरेक प्रक्रियागत सूचकहरुमा सुधार गर्नका निमित्त के गर्नु पर्ने रहेछ भन्ने कुरा सहभागीहरुले पहिचान गर्दछन् । अन्त्यमा सहमति जुटेको कार्यलाई सुशासन सुधार योजनामा अभिलेखिकरण गरिन्छ।

ग) अनुगमन

आँकलनपछि सामुदायिक वन उपभोक्ता समूहले प्रतिवेदन तयार गर्नुपर्छ र सरोकारवालासँगको सहकार्यमा सुशासन सुधार गर्न सकिने क्षेत्रका बारेमा छलफल चलाउनुपर्छ। त्यसपछिका महिनामा कार्यकारिणी समितिले सुशासन सुधार योजनाको कार्यान्वयन सम्बन्धमा अनुगमन गर्नुपर्छ र साधारण सदस्यहरुसँग नियमित अन्तरक्रिया गरी प्रगतिको मूल्याङ्कन गर्ने परिपाटी सुनिश्चित गर्नुपर्छ। सुशासन आँकलनको एक वर्षपछि औपचारिक समीक्षा सम्पन्न गरिन्छ। समीक्षा बैठकमा उपभोक्ता समूहका सबै सदस्यहरु उपस्थित हुनुपर्छ।

© केयर नेपाल, हरियो वन कार्यक्रम/माधव प्रसाद ढकाल

"हरियो वन नेपालको धन" भन्ने प्रचलित नेपाली उखानबाट प्रेरित भएर "हरियो वन कार्यक्रम" नामाकरण गरिएको हो । युएसएड द्वारा आर्थिक सहयोग प्रदान गरिएको यस कार्यक्रमको उद्देश्य जलवायु परिवर्तनका नकारात्मक प्रभावहरु र जैविक विविधतामा हुने जोखिमहरु न्यूनीकरण गर्नु, वनको संरक्षण र पुनरुत्थान गरी महिला, गरीब तथा वनमा आश्रित समुदायको जीवनयापनमा सघाउ पुऱ्याउनु तथा मानव र पारिस्थितिकीय प्रणालीमा जलवायु परिवर्तनबाट हुने प्रभावहरुसँग सामना गर्न सक्ने क्षमता वृद्धि गर्नु रहेको छ । यस उद्देश्य पूर्तिका लागि सरकार, समुदाय, नागरिक समाज र निजी क्षेत्रसँगको सहकार्य आवश्यक छ । यस कार्यक्रमले मानव र प्रकृति बीचको सम्बन्धलाई विशेष आधार बनाएको छ र दुवैको हितका लागि काम गर्दछ । यस कार्यक्रममा विशेषतः ३ अन्तर्निहित संभाग छन्- जैविक विविधता संरक्षण, रेड प्लस लगायतका पारिस्थितिकीय सेवा शुल्क भुक्तानी र जलवायु परिवर्तन अनुकूलन। यसका साथै यस कार्यक्रमले दिगो जीविकोपार्जन, सुशासन र लैंगिक तथा सामाजिक समावेशीकरण जस्ता महत्वपूर्ण पक्षहरुलाई समेत समेटेको छ । हरियो वन कार्यक्रम डब्लु डब्लु एफ नेपालको प्रमुख साझेदारीमा केयर नेपाल, सामुदायिक वन उपभोक्ता महासंघ र राष्ट्रिय प्रकृति संरक्षण कोषको सहकार्यमा कार्यान्वयन गरिएको छ ।

डब्लु डब्लु एफ नेपाल, पो ब नं: ७६६०
बालुवाटार, काठमाडौं, नेपाल
फोन: +९७७१४४३४८२०, फ्याक्स्: +९७७१४४३८४५८
hariyobanprogram@wwfnepal.org
www.wwfnepal.org/hariyobanprogram

डिस्क्लेमर: यो जानकारी पत्र अमेरिकी जनताद्वारा अमेरिकी विकास नियोग (युएसएड) को माध्यमबाट प्रदान गरिएको उदार सहयोगबाट सम्भव भएको हो । यसमा उल्लेखित विषयवस्तु हरियो वन कार्यक्रमका लागि डब्लु डब्लु एफ नेपाल, केयर नेपाल र अन्य साझेदारी संस्थाको जिम्मेवारी हो र यसले युएसएड तथा अमेरिकी सरकारको धारणा प्रतिनिधित्व गरेको मानिने छैन ।